

**XORAZMDAGI O'Z QATLAMGA OID TOPONIMIK  
INDIKATORLARNING TARIXIY ASOSLARI**

***Xolmuradova Jamila Irmetovna***

*Toshkent amaliy fanlar universiteti dotsenti, f.f.n.*

*jamilaxalmuratova66@mail.ru*

***To'xtayeva Nigora Tursunovna***

*TAFU 1- bosqich magistranti*

**Annostatsiya:** Ushbu maqolada Xorazmdagi toponimik indikatorlarning leksik xususiyatlari, mavjud indikatorlarning asosiy qismi turkiy tillarga xos bo'lib, ko'pchiligi hozirgi o'zbek adabiy tilimizdan, shuningdek, boshqa o'zbek shevalaridan hamda turkiy xalqlarda mavjud indikatorlardan, ko'pincha, fonetik jihatdangina farqlanishi haqidagi fikr- mulohazalar bildiriladi.

**Kalit so'zlar:** toponimika, indikator, leksik, sheva, lingvistik, nolingvistik, tarixiy-etimologik, turkiy, manba, variant, til, areal, semantik.

Xorazmdagi toponimik indikatorlarni o'rganish jarayonida ularda mazkur hududda yashovchi xalq tilining leksik xususiyatlari aks etishi ma'lum bo'ldi. Mavjud indikatorlarning asosiy qismi turkiy tillarga xosdir. Indikatorlarning ko'pchiligi hozirgi o'zbek adabiy tilimizdan, shuningdek, boshqa o'zbek shevalaridan hamda turkiy xalqlarda mavjud indikatorlardan, ko'pincha, fonetik jihatdangina farqlanadi: *ag'ach, adaq, bazar, bānt, dag'(tag'), dāpā (tepā), oba, avul* va *hokazo*. Shuningdek, ba'zi indikatorlar boshqa o'zbek shevalarida uchramaydi, yoki juda kam qo'llaniladi: *arna, alaḥ, bəgat, karıız, qarım, chāgā, yasqa* va boshqalar.

Bulardan tashqari, ko'pgina toponimik indikatorlarning ma'nosi eroniy tillar asosida izohlanadi. Ularning tarqalish areali ham ko'plab hind-yevropa tillarini qamrab oladi: *yab, āshhār, gādyk, deh, kānd, kard, parsah, payan, sāḡāl, xādrā* kabi.

Bulardan tashqari, indikatorlar tizimida turli xil lingvistik va nolingvistik omillar asosida mazkur hududda yashovchi xalq tiliga o'tib qolgan arab, mo'g'ul, yevropa tillariga aloqador unsurlarni ham uchratishimiz mumkin. Shuningdek, bir qator toponimik indikatorlar XIII asrlargacha Xorazm aholisi tomonidan qo'llanilib kelgan qadimgi xorazmiy tilining izlari deb atashga asos bor. Jumladan, *nixas*, *miyan*, *payan*, *ıstan*, *var (vara)*, *dähä(da:)*, *saqa*, *chartak*, *kärd*, *mädır* kabi indikatorlar boshqa eroniy tillar toponimik tizimida deyarli uchramaydi. Shuningdek, ularning ko'pchiligi o'zining semantik xususiyati bilan keskin farq qiladi. Bu holat Xorazm shevalarini o'rgangan tadqiqotchilar tomonidan ham qayd etilgan edi.

Ishimizning ushbu qismida toponimik indikatorlar tarixiy-etimologik xususiyatiga ko'ra guruhlariga ajratib o'rganildi va ayrim indikatorlarning etimologik tavsifini berishga harakat qildik. Bu, asosan, boshqa turkiy tillarga qiyos qilish orqali amalga oshirildi.

**Alañ** (ad.orf. **olong**). Xorazmda ushbu indikatorning ikki xil ma'nosi qayd etiladi. 1. Angiz ( hosili yig'ib olingan yer), bo'z yer, qo'riq, yalanglik. 2. Suvi oqmaydigan eski ariq o'rni.

E.Murzayevning qayd qilishicha, ushbu indikatorning tarqalish areali juda keng bo'lib, boshqird, tuva, yoqut tillarida "*o'rmondagi yalanglik*", Oltoyda esa "*maydon, vodi, tekislik*", Turkiyada "*o'tloq*", chuvash tilida esa "*sahro, cho'l*" ma'nolarini bildiradi. U Rossiyaning Vladimir, Perm, Tver, Tambov guberniyalarida juda ko'plab toponimlarni yasashda ishtirok etgan. Umuman, bu indikator joy nomlari tarkibida juda keng qo'llaniladi. Masalan: *Dashlyalañ* (Turkmaniston), *Alañ* (Tatariston), *Avlan* (Yakutiya), *Yalanets* (Vinnitsa), *Avlankөл* (Janubiy Turkiya) va hokazo.

Indikatorning boshqa "*tepa, tepalik, daryoning baland qirg'og'i*" kabi ma'nosi ham bor. E.V.Sevortyanning fikricha, ushbu ma'no bu so'zni turkiy tillardagi *al* – "*balandlik, yuksaklik*" o'zagi bilan bog'laydi.

**Atav** (ad.orf. **atov**). Mazkur indikator Xorazm shevalarida "*Orol, orolcha*" ma'nosini ifodalaydi. Shuningdek, indikator boshqa turkiy xalqlar tilida va qadimgi

yozma manbalarda ham uchraydi. Uning: 1) orol; 2) ko'l, daryo o'rtasida hosil bo'lgan bir parchayer; 3) qamishzor, changalzor (eski o'zbek tilida) kabi ma'nolarga ega. Turkman va ozarbayjon tillarida *ada* shakliga ega. Bulardan tashqari, indikator Kavkaz, Kavkazorti, Qrim, Turkmaniston va Turkiyada yashovchi xalqlar tilida ham uchraydi va *ata* shaklida qo'llanib, "orol" ma'nosini ifodalaydi. Qrim tatarlari tilida *adak*, turk tilida *adoq* shaklida uchraydi.

V.I.Savinaning qayd qilishicha, ushbu turkiy indikator eroniy tillarga ham o'tgan: fors: *ade* "orol", afg'on: *ada* "to'xtash joyi" kabi.

Xorazmda ushbu indikator *Bozatav*, *Qoshatav*, *Ullıatav*, *Shammyatav* kabi nomlarni yasashda qatnashgan. *Adagum* (Krasnodar o'lkasi), *Garada* – "Qora orol" (Turkmaniston) nomlari ham ushbu indikator vositasida yasalgan.

**Bet** (ad.orf. *bet*). Ushbu so'z Xorazm shevalari leksikasida hozir ham mavjud bo'lib, quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: 1) tomon, taraf; 2) varaq; 3) yuz, aft, bashara. Geografik termin sifatida "*adir, qir, tog' oldi tepaliklaridagi tekis yoki salgina qiya yonbag'ir va yuzalar*" ni anglatadi. Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida keng tarqalgan.

Indikator sifatida bir qator turkiy tillarda mavjud. Jumladan, qirg'iz tilida "*tog'ning quyi qismini, uning bir tomonini*" anglatadi. Qadimgi turkiy tilda aynan "*yuz, aft, bashara*" ma'nosini bildirgan (DTS). K.Konkashpayevning xabar berishicha, qozoq tilida *betkey* (-key qo'shimchasi orqali yasalgan) shakli uchraydi va "*tomon, tog'ning yassi qismi*" ma'nosini anglatgan. Darhaqiqat, -key qo'shimchasi *terskey*, *kungey* so'zlarini yasagan. *Kungey* "*tomon, tog'ning quyoshga qaragan tomoni, janub*" ma'nosini bildiradi. Bu so'zning antonimi sifatida *terskey* so'zi mavjud bo'lib, "*quyoshga teskari tomon, orqa tomon*" ma'nosini anglatadi. *Kunbotish* va *kuntug'ish* so'zlari ham g'arb va sharq tomonlarni bildiradi. Umuman, *bet* indikator *Tashlybet*, *Kunbet* (Dog'iston), *Gyllänbet* (Xorazm) kabi ko'plab toponimlar tarkibida ishtirok qilgan.

**Tav** (ad.orf. *tog'*). Ushbu indikator deyarli barcha turkiy tillar toponimik tizimida uchraydi. U turli fonetik variantlarga ega: *tog'*, *tau*, *too*, *tuu*, *tya* va boshqalar. Bu indikator turkiy tillardan eroniy tillarga o'tgan bo'lib, ularda

qo'llanish va semantikasi jihatdan bir oz farq qiladi. Afg'onistonda **dog** "tog", *cho'l, dala*"; Pokistonning g'arbiy qismida "dala" ma'nosidan tashqari "yo'l" ma'nosini ham ifodalaydi. Qrimda "o'rmon, tog o'rmoni" ma'nosida qo'llaniladi. Tarkibida ushbu indikator bo'lgan toponimlar ko'plab uchraydi: *Ayudag, Chatirdag* ("Oyiqtog'i, Chodirtog'i" ma'nosida, Qrim), *Kopetdag* (Turkmaniston), *Yarudag* (Qizil tog, Dog'iston). Ayrim tadqiqotchilar Amudaryo bo'yidagi *Qaurdoq* nomini ham shu so'z bilan bog'laydi, ya'ni: "gaur, dog" (Kafir tog'i).

Xorazmdagi *Qubataw, Yumrıtaw, Häktaw, Qaratav* kabi nomlar ham ushbu indikator orqali vujudga kelgan.

**Qayir** (ad.orf. **qayir**). Xorazm shevalari leksikasida turli ma'nolarda uchraydi. Jumladan, qayir: 1) Amudaryo o'zanining o'zgarishi natijasida hosil bo'lgan (daryo oqmay qolgan) yer; 2) daryoning qum aralash loyqa tagi; 3) Amudaryoning sayoz joyi; 4) sero'g'ityer, balchiq aralash qum. M.Qoshg'ariyning lug'atida ham ushbu ma'noda qo'llanadi.

"Geografik terminlar va tushunchalar izohli lug'ati" da *qayir* poyma daryo, kanal va ko'llar bo'ylab cho'zilgan, suv ko'paygan vaqtda suv bosib ketadigan pastak zaxob yerlar deb izohlangan. Qayirlarni, odatda, o'tlar, to'qay o'simliklari qoplagan bo'ladi. Ularda chuqurliklar, eski o'zanlar ko'p bo'ladi. Qayirlarning kengligi daryo oqadigan joy reliefi xarakteriga qarab, bir necha metrdan o'nlab kilometrgacha boradi.

*Qayir* indikator sifatida ko'plab joylarda uchraydi. Qiyos qiling: qirg': *qayraq*, mo'g'ulcha *xayr* "sayozlik, sayyoz joy"; turk tilida *kair* "tuzloq" va hokazo.

Ko'plab toponimlar tarkibida uchraydi: *Qair, Qayroq, Qayroqko'l* (Qozog'iston), *Qayirliq, Qayirti* (Oltoy), *Qairi* (Xerson viloyati), *Qairchiq* (Krasnodar) va hokazo.

Xorazmda *Qayırlıq, Qayırtaxta, Kənäqayır, Atayqayır* kabi qator nomlar yasashda ishtirok etgan.

**May** (ad.orf. **moy**). Ushbu indikator Xorazmdagi *Maylıjängäl, Sarımay, Maylıköl* kabi toponimlar tarkibida uchraydi. Tadqiqotchilar *moy* yer ostidan

yuzaga yaqin joylarda uchrashini va ushbu joyda neft borligiga ishora qilishni qayd etadilar. Bu fikr amalda o'z ifodasini topgan. Darhaqiqat, *Moylijar* (Qashqadaryo), *Moylisuv* (Farg'ona), *Moybuloq*, *Moyzak* (Buxoro) kabi joylardan neft konlari topilgan.

E.M.Murzayev *may* so'zining turklarda "*muqaddas, avliyo*", jumladan, bolalarni asrovchi ma'bud ma'nosi mavjudligini qayd etadi (Murzayev, Lug'at, 358). Oltoy tilida *Mayene*, O'rxun yodgorliklarida *umey* "*suv va yer homiysi*", qozoqlarda *may* "*bitik o'yilgan tosh, har xil shakllar o'yilgan xarsang*" ma'nolarini anglatadi.

Bu indikator ko'plab toponimlar yasashda ishtirok etgan: *Maysor* (Omsk), *Mayilsay* (Qirg'iziston), *Mayqayin*, *Mayqarag'ay* (Qozog'iston), *Mayli* (Jung'oriya), *Qarmay* (Xitoy) va hokazo. Qozog'istonda bu indikator bilan yasalgan yigirmadan ortiq nomlar qayd etilgan.

**Oy** (ad.orf. *o'y*). Xorazm shevalarida "*pastlik, chuqurlik, jar*" ma'nolarida qo'llaniladi. Bu indikator turkiy tillarning ko'pchiligida ancha faoldir. Qiyos qiling: turk tilida *oj* "*chuqur, chuqurlik*"; boshqird tilida *uy* "*tog' orasidagi vodi*"; qirg'iz tilida *oy* "*pastlik, chuqur*"; oltoy tilida *oy* "*pastlik, chuqurlik*" va hokazo. Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikricha, ushbu indikator *o'ymoq, qazilmoq* fe'li asosida yasalgan. *Oypan*, *Oyluk*, *Oyjıq*, *Oypat* kabi shakllari ham ushbu so'z asosida vujudga kelgan. Ayrim turkiy xalqlarda "*o'tloq, dala, cho'l*" ma'nolari ham mavjud bo'lib, ko'plab toponimlar yasashda ishtirok etadi. *Uy* (Boshqirdiston), *Oylu*, *Oylık* (Oltoy), *Oytal* (Issiqko'l), *Oymal* (Jambul), *Togon-oy* (O'sh), *Qaraoy* (Aktyubinsk), *Qiziloy* (Gurev) va hokazo.

Hozirgi geografik terminlar tizimida ham *o'y* "*jar, yer, pastlik yer, o'ydim, past-baland, notekis yer*" ma'nolarida qo'llaniladi. O'yqin "*serjar yer*" ma'nosida ishlatiladi.

#### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:**

1. Ishaev A. Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari. –Toshkent: Fan, 1977. – B. 121.
2. Madrahimov O. O'zbek tilining o'g'uz lahjasi leksikasi.– Toshkent: Fan, 1973.

– B. 151.

3. Mahmud Qoshg'ariy. Devonu lug'otit turk. T. III. – Toshkent, 1960. – B. 165.

4. Qoraev S., G'ulomov P. Rahimbekov R. Geografiyadan izohli lug'at. – Toshkent: O'qituvchi, 1979. – B. 148.

5. Севортян Э.В. К отношению грамматики и лексики в тюркских языках, к проблеме словообразования // Вопросы узбекского языкознания. – Ташкент, 1954.